

DİSKURSUN KOMMUNİKATİV MƏNZƏRƏSİ

Günay Xuduyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: xuduyeva.gunay@mail.ru

Xülasə. Məqalə diskursun kommunikativ mənzərəsinin təsvirinə həsr edilmişdir. Göstərilir ki, diskursun izahlarının əksəriyyətinin əsasında yazılı və ya şifahi dil materialı durur və diskursun mövcudluğu şərtlərindən biri nitq və ya dil materialının müəyyən yolla qeydə alınmasıdır.

Açar sözlər: Diskurs, mətn, kommunikasiya, sözləm, nitq.

COMMUNICATIVE VIEW OF DISCOURSE

Gunay Xuduyeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article is devoted to the description of the communicative landscape of the discourse. It is shown that most explanations of discourse are based on written or spoken language material, and one of the conditions for the existence of discourse is the recording of speech or language material in a certain way.

Keywords: Discourse, text, communication, discourse, speech.

КОММУНИКАТИВНАЯ КАРТИНА ДИСКУРСА

Гюнай Худуева

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена описанию коммуникативной картины дискурса. Показано, что большинство объяснений дискурса основано на письменном или устном языковом материале, а одним из условий существования дискурса является запись речевого или языкового материала определенным образом.

Ключевые слова: Дискурс, текст, общение, дискурс, речь.

1. Giriş

Müasir dilçilikdə haqqında çox yazılan, daim elmi mübahisələrin mərkəzi mövzularından olan «diskurs» linqvistik anlayış kimi hələ də öz dəqiq tərifini tapmamışdır. Diskurs nitq, danışiq, müzakirə, hökm və ya sözləm, hökmlər zənciri, danışiq dili, fəaliyyətdə olan dil, fikirlər ardıcılığı, mətn adlandırılmışdır. Belə izahların əksəriyyətinin əsasında yazılı və ya şifahi dil materialı durur. Diskursun mövcudluğu şərtlərindən biri nitq və ya dil materialının müəyyən yolla qeydə alınmasıdır. Lakin qeydəalma prosesinin özü diskurs üçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətlərin itməsi ilə nəticələnir. Məsələn, əgər diskursa mətn kimi baxırıqsa, bu zaman onun yaranma şəraiti, konteksti qeyri-müəyyən qalır. Bu amilləri tədqiqatçı yalnız mətnin daxilindəki informasiyalarda axtarmaq məcburiyyətində qalır. Diskurs fəaliyyətdə olan dil hadisəsidir. Sosial təcrübə olaraq diskurs çoxsaylı əlaqələr zəncirinə malikdir. Burada müəyyən diskursiv hadisələr arasında inkişaf edən qarşılıqlı əlaqələr vardır və belə hadisələr, həmçinin diskursiv hadisələr diskursun strukturunu təşkil edir. Diskursun strukturunu ilə mətnin strukturunu eyni deyildir. Diskurs strukturunu çox geniş və mürəkkəb əhatə dairəsinə malikdir. Mətn də, diskurs da kommunikasiya prosesindən yaranır. Mətn belə kommunikasiyanın tamamlanması nəticəsində formalaşırsa, diskurs bu prosesin özünü əhatə

edir, o tamamlanmır, onun tərkibində kommunikasiya formaları dəyişir, bir-birini əvəz edir. Doğrudur, bu cəhətlər tam məndə ifadəsini, izlərini qoruyub saxlayır. Mətnin yaradılması zamanı da kommunikasiya proseslərinin maksimum əhatə olunmasına cəhd göstərilir. Lakin maksimal təsvir, yaxud maksimal verballaşma mümkün deyildir.

Danışanın makrointensiyası onun nitq fəaliyyətinin tipini təyin etmək üçün meyar rolunu oynaya bilir. Makrointensiya danışanın nitq aktının məqsədini aydınlaşdırır. Danışmaqda əsas məqsəd həmişə informasiya ötürməkdir. Birinci nitq tipi də informasiya verməkdir. Bu informasiya öyrətmə və evristik kommunikasiyanı yerinə yetirir. İkinci tip adresata təsir göstərməklə onun nitq və ya başqa fəaliyyətə sövq etdirməkdir. Bu tip requlyativ, tənzimləyici kommunikasiya adlandırılır. Üçüncü ekspressiv kommunikasiyanı təyin edir. Danışan nitq aktında halı və emosional vəziyyəti ifadə edir. Dördüncü tip əlaqə yaratmaq, ünsiyyəti davam etdirmək və ya bitirmək məqsədilə istifadə olunur. Bu, fatik kommunikasiya tipidir. Təbii ki, ünsiyyət zamanı başqa kommunikasiyalar qeyd olunmuş dörd tipə proyeksiyalanır.

Hər bir kommunikasiyanın növü və onu təqdim edən diskurs mövcuddur. Məsələyə bu istiqamətdən yanaşdıqda diskursların müxtəlif növləri aşkara çıxır. Diskursda mövzu mövqeyindən yanaşdıqda isə başqa təsnifat alınır. Siyasi məsələlərə həsr olunmuş diskurs siyasi, din mövzusunda olan dini, hərbi məsələlərdən bəhs edənlər hərbi və sairə diskurslara bölünür. Epistoluar, bədii, publisistik diskurslar bölgünün üslub səviyyəsinə qaldırıldığını təsdiq edir. Salamlama, üzrxahlıq, minnətdarlıq, təhrik, münacişə tipləri ünsiyyətin müəyyən formalarını və hissələrini əhatə edən diskurs növləri kimi istifadə olunur. Geniş əhatəli diskursu hissələrə parçaladıqda onun tərkibində kommunikativ aktların müxtəlif növlərinin mövcudluğunu asanlıqla müşahidə edirik. Məsələn, siyasi diskursda siyasi xadim irəli sürdüyü fikir və müddəanı əsaslandırdıqda nitq fəaliyyəti arqumentləşdirmə səciyyəsi alırsa, arqumentləşdirmə zamanı müəyyən məlum faktların, hadisələrin, onların başvermə tarixlərinin, məqsədlərinin yada salınması, xatırlanması, sadalanması informativ kommunikasiyanı gerçəkləşdirir. Bu halda diskurs informativ olur, diskursiv prosesdə informasiya mübadiləsi həyata keçirilir. Aydın olur ki, diskurs geniş həcmli olduqda, onun tərkibində müxtəlif növ başqa diskurslar yer ala bilər. Dini diskursda din və dövlət məsələsinin müzakirəsi siyasi diskursa keçidi əmələ gətirir. Mövzu nitq situasiyasının vacib komponentlərindən biridir və o, yəni mövzu dəyişdikdə nitq situasiyası da dəyişir. Çünki bu halda ünsiyyətdə iştirak edənlərin yeni mövzuya münasibəti fərqlənir. Kommunikasiya baxımından mövzunun dəyişməsi əhəmiyyətli amildir. Əgər iki kommunikantdan biri verilmiş kommunikasiya mövzusunda danışmaq, fikir mübadiləsi aparmaq istəmirsə, ünsiyyət kəsilə bilər və ya həmin kommunikantın mövzunu dəyişmək cəhdi baş verə bilər. Qeyd edilənlər diskursun müəyyən kommunikativ mənzərəyə malik olduğunu və diskurs davam etdikcə bu mənzərənin yeni tərəflərinin, eləcə də formalarının meydana çıxması baş verir, diskursun kommunikativ mənzərəsi mürəkkəbləşir.

Nitq situasiyasının diskursiv təhlili bir diskurs çərçivəsində nitq situasiyalarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Bu halda diskursun kommunikativ mənzərəsi də ardıcıl şəkildə açılır. Kommunikativ mənzərə nitq situasiyalarının dəyişmə nöqtələrini və onların ətraflarını müəyyənləşdirib aşkara çıxarmağı tələb edir. Kommunikasiya, ünsiyyət bütün hallarda informasiyanın adresata ötürülməsi və adresatın cavab reaksiyaları ardıcılığıdır. Bu ardıcılığın elementləri sonsuz deyil, məhduddur. Əgər ünsiyyəti stimül və reaksiya şəklində təsvir etmək, stimulu S, reaksiyanı R ilə işarələsək $S \rightarrow R \rightarrow S \rightarrow R \rightarrow S \dots$ ardıcılığını almış oluruq. Lakin ünsiyyət prosesinin təhlili göstərir ki, ünsiyyət belə dəqiq ardıcılıqla getmir, stimül və reaksiya nitq aktları da bir kommunikantdan digərinə keçə bilər. Eyni zamanda ünsiyyət iştirakçılarının sayının dəyişməsi, bir iştirakçının başqası ilə əvəz olunması halları da mövcuddur. Deməli, diskursda kommunikativ mənzərənin əsas mənzərələrində fərqli strukturlar müşahidə edilir və edilməlidir. Əks təqdirdə, mənzərədən bəhs etmək olmaz. Eyni, yekcins təsvir mənzərə əmələ gətirmir.

İnsanlar arasındakı münasibət tarixən formalaşmış və ardıcıl inkişaf keçirən prosesdir. Ona görə də, insanlar arasındakı ünsiyyətdə də tarixi və mədəni əsaslar, bazislər mövcuddur. Ünsiyyət mürəkkəb hadisədir. Buna baxmayaraq, onun təşkilədiciləri müəyyən bir çoxluq əmələ gətirir. Ünsiyyətin əsas vasitəsi dildir və bu dil yeganə bir dil deyildir. Azərbaycan dilinin daşıyıcıları Azərbaycan, ingilis dilinin daşıyıcıları ingilis dilində ünsiyyətdə, kommunikasiyada olurlar. Təbii ki, bu eyni zamanda müxtəlif dillərin ünsiyyətdə istifadə olunmasını şərtləndirmir. Dil kommunikasiyanı gerçəkləşdirən vasitədir. Hər bir kommunikasiyanın isə öz məqsədi və onda iştirak edənlərdən asılı olaraq məqsədləri vardır. Kommunikasiyanın tarixi və mədəni təşkilədiciləri ayrı-ayrı dillərin daşıyıcıları üçün fərqli ola bilər. Ancaq bu fərqlər də bir-birindən kəskin uzaqlaşmanı ortaya atmır. Kommunikasiya proseslərinin tarixiliyi məsələyə fərqli münasibətləri formalaşdırmışdır. Salamlaşmaq, hal-əhval tutmaq, minnətdarlıq etmək, söhbətləşmək, müəyyən mövzuda danışmaq bütün dillərin daşıyıcılarına xasdır. Deməli, kommunikasiya özü bu və ya digər dərəcədə ümumi formaya, yaxud formalara malikdir. Dil bu formanın reallaşmasında iştirak edir. Hansı dildə verilir-verilsin salam eyni məzmun və mahiyyətə xidmət edir. Tarixi-mədəni təcrübə salamlaşmanın müəyyən komponentlərini dəqiqləşdirməkdə öz rolunu oynayır. Tarixi-mədəni təcrübə salamlaşma üçün müəyyən zaman intervalı yaradır. İki şəxs görüşlərinin və ya ünsiyyətlərinin lap əvvəlində salamlaşır. Ünsiyyət prosesində təkrar salamlaşma baş verir. Bu yalnız yeni şəxsin gəlişi ilə o şəxsin özü ilə mümkündür. Belə norma tarixi-mədəni inkişafda normallaşmışdır.

Diskurs sosial mühitin formalaşmasında iştirak edən sosial davranış formasıdır. Kommunikasiya bütün şərtləri, şəraitləri və istifadə olunmuş nitq aktları ilə bir tam kimi sosial davranış formasıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, diskurs özü də bir kommunikasiya prosesidir.

Kommunikasiya kvantlanandır, yəni hissələrə bölünəndir. Kvantlama bir hissəni, digərindən ayırmağı və belə ayırmağa imkan verən əsası, meyarı, kriteriyanı tələb edir. L. Filips, M. Yoqersen diskurs təhlilinin metod və nəzəriyyəsinə aid əsərdə «diskurs», «diskurs quruluş», «diskurs sərhədi» kimi anlayışlardan da bəhs olunur. Onların fikrinə görə «diskurs

quruluş» tərkibində müxtəlif diskursları birləşdirir. Yəni bir diskursun daxilində fərqli diskurslar yer alır. Müəlliflər televiziya da bir siyasi hadisədən bəhs edən jurnalist siyasi icmalçı və siyasi ekspertlərlə əlaqə yaradır, hadisə haqqında onların fikirlərini öyrənir. Nəticədə ümumi diskursda eyni hadisə haqqında jurnalistin, siyasi icmalçının və siyasi ekspertin fikirləri ifadəsini tapır. Qeyd edilən üç şəxsdən ekspertin fikirləri həqiqət, digər iki şəxsin münasibəti isə rəy kimi qəbul edilir. Deməli, burada haqqında bəhs olunan məsələ barədə bilik səviyyəsi diskursu kvantlara ayırmaq imkanı verir. Burada eyni sahəyə aid diskursun konkret meyara (biliyə) görə üç diskursa bölünməsi reallaşır [7, s.230-235]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işində diskursun mövzuya görə hissələrə bölünməsi fikirləri də irəli sürülmüşdür.

N. Ferklo və R. Vodak müasir diskurs təhlilində işlədilən diskursla bağlı təsnif zamanı bir sıra qarşılaşdırmalardan istifadə etmişlər. Bu qarşılaşdırma cütləri arasında nitq dialoqları – yazılı mətn, danışq dili – yazılı dil, müəllif-oxucu, müəllif – mətn, oxucu – mətn, janr – konkret janr və sairə. Belə təsnifdə şifahi diskurs, yazılı diskurs, dialoji diskurs, danışq dili diskursu, müəllif diskursu və sairə növlər aşkara çıxır [6, s.47]. Təklif olunan təsnifdən irəli gələn diskurs tiplərindən bəhs edən tədqiqat işləri kifayət qədər çoxdur. Təbii ki, diskurs və diskurs təhlilində diskursların təsnifinə olan münasibətdə də mübahisəli məqamların az olmadığı aşkara çıxır. Qeyri-müəyyənlik diskursun kommunikativ mənzərəsinin aydınlaşdırılmasına da öz təsirini göstərir. Çünki elmi ədəbiyyatda diskursun kommunikativ akt, kommunikasiya periodu səviyyəsinə endirilməsi halları son dərəcə çoxdur [8; 5, s.71-75; 3, s.46-47].

Kommunikasiyasız diskurs formalaşmır. Yəni kommunikasiya diskursun zəruri şərtidir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, diskursla yanaşı, kommunikasiyanın özünün təyin edilməsi və şərhli lazımdır. Bu məsələnin həlli diskursun kommunikativ mənzərəsi haqqında təsəvvürləri genişləndirəcəkdir. Təbii ki, bizim halda verballaşan və ya verballaşdırılmış kommunikasiya diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Diskursla mətnin eyniləşdirilməsinin əsas səbəbi hər iki obyektin öyrənilməsi, tədqiqi prosesində bir materiala – mətnə istinad olunmasından irəli gəlir. Diskursun fəliyyətdə olan dil kimi qəbul edilməsi nitq materialının ortaya atılmasına və nəticədə dialoqa və danışq dilinə istiqamətlənmə meydana çıxır. Bu tədqiqatlarda ortaya çıxan, qarışıqlıq yaradan əsas cəhət hər iki halda mətnin təhlilə cəlb olunmasından irəli gəlir. Şifahi nitq mətn formasına salındıqda o, yazılı nitqə çevrilir. Bədii əsərlərdən seçilən dialoqları şifahi nitq və yaxud danışq dili materialı kimi tədqiq etmək diskursdan mətnə keçid yaradır. Yəni araşdırmanın obyektini diskurs deyil, mətn olur. Şifahi nitqin mətnə çevrilməsi prosesində kommunikasiya iştirakçılarının nitq aktları intonasiya, emosionallıq nəzərə alınmazsa öz struktur-qrammatik, leksik xüsusiyyətlərini saxlayır. Bədii mətnə dialoq replikaları nitq qüsurlarından, dialekt elementlərindən, tələffüz çatışmazlıqlarından təmizlənir. Bu cəhətlər diskursiv təhlildə az relevantdir. Dialoq mətnlərini diskursa yaxınlaşdıran dialoqun, ünsiyyətin baş verməsi və davam etməsini təsvir edən, verballaşdıran əsas vasitə müəllif şərtləri, yaxud müəllif nitqidir.

Dialoglarda interaksiyanın, iştirakçıların bir-birinə nitq təsirləri baş verir və bu təsirlər qarşılıqlıdır. Real gerçəklikdə ünsiyyət prosesində tərəflərin replikalarının bir-birinə təsiri bu ünsiyyətdə iştirak edənlərə məlum olur. Daha dəqiq desək, ünsiyyət iştirakçıları onlara ünvanlanmış replikaya necə münasibət bəsləyirsə, bu barədə fikir irəli sürümlər. Nitq təsirləri çox zaman qısamüddətli səciyyə daşıyır. Onlara reaksiya da sürətli olur. Bir çox nitq təsirlərinə ünsiyyət iştirakçıları dərhal reaksiya verə bilmirlər. Nitq təsiri göstərmək məqsədilə işlədilən ifadə və söyləmələrin seçilməsində də müəyyən qanunauyğunluq tapmaq çətindir. Bu baxımdan diskursun, şübhəsiz ki, tədqiq olunmasında çətinliklərin aradan qaldırılması imkansız görünür.

Ünsiyyətdə nitq təsirinin necə dərk olunması, qavranması həmin təsirə cavab verənin reaksiyasında müəyyən səviyyədə aşkara çıxır. V. Abbasova qavramada daxili, həm də xarici faktorların təsirinin olmasını qeyd edərək yazır: *“Xarici faktorlara kişini digərlərindən fərqləndirən şəxsi keyfiyyətlər, onun məşğulluq dərəcəsi, gündəlik həyatındakı hərəkətilik, təkrarlar, yeniliklər və s. daxildir. Daxili faktorlar isə şəxsiyyət, ehtiyaclar, məqsədlər, motivasiya, inanclar, dəyərlər və münasibətlər, ümidlər, gözləntilər, arzu və istəklər, keçmiş təcrübə və vərdislərdən ibarətdir”* [1, s.158].

Ümumiyyətlə, müsahibin replikalarının qavranması da vaxt tələb edir. Bəzən adresat nitq təsirinə bir neçə nitq aktından sonra cavab verir, bəzən deyiləni anlamamaq, onun hansı mənada deyilməsi sual reaksiyası, təkrar soruşmaq vəziyyəti doğurur.

« - Dayan. Fikirləş bir az ...

- Vaxtıdır. Mən öz dövrərimi sürmüşəm... Tutma məni... Gücüm yoxdur, tab gətirmirəm...

- Yaman qaranlıqdır...

- Nə fərqi var...» [2, s.199-200].

Ç. Aytmatovun «Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş» povestinin iki qəhrəmanı arasında gedən bu dialoqda danışanlardan biri Əmrayın, digəri isə Orqandır. Dənizdə səmti itirmiş qayıqda, içməli suları tükənməkdə olan bu iki şəxsdən biri – Orqan gecə özünü suya atmaq və bununla da qayıqda qalanların vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirmək istəyir. Əmrayın bu hadisənin qarşısını almaq istəyir, lakin onun nitq təsirinə cavab reaksiyalarından heç birində fikrindən dönməsi mənası çıxmır. Əslində Əmrayının nitq təsiri də məntiqi cəhətdən yaxşı əsaslanmayıb (Yaman qaranlıqdır...). Qaranlıq olması və ya zil-qaranlıq olması heç nəyi dəyişmir. Ona görədir ki, Orqan ona «nə fərqi var» – cavabını verir. Əmrayın bundan sonra daha əsaslı nitq təsiri göstərməyə çalışır:

« - Sənə deyiləsi sözüm hələ qurtarmayıb...

- Söz qurtarmır. Bizdən sonra da qurtarmayacaq.

- Yaman qaranlıqdır... » [2, s.200].

Əmrayının son əsaslı nitq təsiri də Orqanı fikrindən daşındırmır.

Dialoji nitqdə Orqanın nitq təsirlərindən sonra nə düşünməsi barədə nə müəllif nitqi, nə də Orqanın daxili nitqi ilə heç bir məlumat verilmir. Orqan öz hərəkəti ilə bağlı hər şeyi düşünüb qərar qəbul etmişdir.

« - Sahib, kişi kimi de, mənim xətrimi çox istəyirsən?

- Sahib təəccübləndi. Axundun qəribə sualı onu çaşdırdığından gözlərini döydü.

- Necə bəyəm? » [4, s.38-39].

Dialoqda suala cavabda təkrar sual istifadə olunmuşdur. Adresat ona ünvanlanmış sualın hansı məqsədlə verilməsini başa düşmür, çəşir və sualla replikanı anlamaq üçün əlavə informasiya almaq istəyir. Bu məqamda ünsiyyət prosesində nitq situasiyasının dəyişməsi mümkündür. Əgər tam dialoqu bir diskurs kimi qəbul etsək, qeyd olunmuş məqamda diskursun daxilində mövzusunə görə fərqlənən yeni diskurs formalaşır. Nümunənin götürüldüyü dialoqun davamında bu, təsdiqini tapır.

Danışanın dilinin, eləcə də dialoji nitqin tədqiqi mətn təhlilinə oxşar şəkildə gedir. Şifahi və yazılı diskursların tədqiqində də belə paralellik mövcuddur. Yazılı nitqin tərkibindən dialoq və poliloqlar çıxarıldıqda monoloji yazılı nitq alınır. Monoloji nitqdə kommunikativ mənzərə tamamilə fərqlidir. Burada kommunikasiya birtərəflidir. Müəllif və ya nəql edən müəyyən hadisələrdən bəhs açır, gördüklərindən danışır, nəyisə təsvir edir, hansısa məsələlərə münasibət bildirir. Mətn diskursun bir növü olduğu kimi, monoloji diskurs da başqa bir növdür. Monoloji nitqdə ümumi nitq situasiyası dəyişmir. Diskursun monoloji hissəsində də kommunikativ mənzərə yekcinsdir. Bədii əsərlərin yalnız monoloji nitqdən ibarət olması təsadüfi hallarda müşahidə olunur. Hekayə, povest və romanlarda başqa personajlar da iştirak edir. Nəqlətmə prosesində bu personajlar əsərə daxil edilir, onların arasındakı ünsiyyət oxuculara təqdim olunur. Bədii diskursun belə yerlərində kommunikasiya mənzərəsinin yenilənməsi aşkara çıxır. Bədii əsərdəki monoloji nitq müəllifin və ya personajın dilindən səslənməsindən asılı olmayaraq həmişə oxucuya ünvanlanır. Monoloqun onu söyləyənin özünə ünvanlanması halında da oxucu adresat kimi çıxış edir. Lakin oxucu müəlliflə dialoqa girmədiyinə görə, nitqin monoloji xarakteri dəyişmir.

Nitq situasiyasının dəyişməsi dialoji və poliloji nitq üçün səciyyəvidir. Belə ünsiyyətdə həm stimül, həm də cavab reaksiyaları olur. Diskursun kommunikativ mənzərəsindən bəhs edərkən, bədii diskursda monoloji nitqdən dialoji nitqə keçid yerlərini ilk növbədə ayırmaq olur. Nitq situasiyasında dəyişmə ilə səciyyəvən digər kommunikativ hissələr dialoqun nitq aktları səviyyəsində təhlili əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman müəllif nitqində nitq situasiyasının verballaşması halları da nəzərə alınır.

Dialoji nitqdə adresant və adresatın yerdəyişməsi baş verir. Danışan kommunikativ təşəbbüsü ələ alır və stimül replika ilə çıxış edir. Stimül adresata reaksiya replikasını səsləndirməklə adresat roluna keçmək imkanı verir. Dialoji nitqin zəruri şərti rolun dəyişməsidir.

Kommunikasiya prosesində növbələşmə konkret linqvistik qanunauyğunluğa malik deyildir. Bu amil ünsiyyət prosesində həllini tapır. Adətən, sakit, qarşılıqlı anlaşma şəklində gedən ünsiyyət də kommunikanlar arasında növbələşmə sakit tərzdə baş verir. Adresant nitq aktını bitirdikdən sonra pauza verir. Həmin pauza adresatın adresant funksiyasına keçməsi üçün

signal rolunu oynayır. Bəzən belə pauzadan sonra adresat danışmırsa, yaxud danışmağa başlamırsa, onda adresant lazım bildikdə əvvəlki nitq aktını ya davam etdirir, ya da adresatı cavab reaksiyasına sövq etdirən yeni replikadan istifadə edir.

« - Al, Kirisk, iç, - dedi. – Heç nə fikirləşmə.

- Kirisk susurdu.

- İç, - dedi Mılğun.

- İç, - dedi Əmrayin.

- İç, - dedi qoca Orqan.

Kirisk tərəddüd edirdi» [2, s.187].

Poliloqda dörd şəxs iştirak edir. Onlardan biri – Kirisk stimula nitq aktı ilə cavab verir. Digər üç iştirakçının hamısının nitqi bu şəxsə ünvanlanmışdır və replikalar təhrik nitq aktlarıdır. Təhrikə verbal reaksiya mümkün olduğu kimi, qeyri-verbal reaksiya da vermək olar. Kirisk digər iştirakçıların onu təhrik etdikləri hərəkəti, fəaliyyəti yerinə yetirmir, parçı alıb suyu içmir. Müəllif nitqində onun bu hərəkətinin imtina deyil, tərəddüd olduğu göstərilmişdir (Kirisk tərəddüd edirdi).

İcməli suyun tükənməsi mövzundakı diskurs əsərdə 30 səhifə həcmindədir. Və bu həcmdə mətn yalnız dialoqlardan ibarət deyil, təkcə su mövzusu əhatə etmir. Su ilə bağlılıq, 30 səhifədə gah aşkar, gah da implisit şəkildə iştirak edir. Təbii ki, diskursun bu 30 səhifəsində aralıq mikrotemalar və həmin temalarda dialoqlar da işlənmişdir. Orqanın özünü qayıqdan atması ilə bağlı mikrodiskurs suyun tükənməsinin nəticəsidir. Lakin mövzu fərqli, iştirakçıların sayı fərqlidir. Qeyd olunmuş 30 səhifəni (səhifə 193-223) şərti olaraq su diskursu adlandırsaq, onun tərkibində müxtəlif kiçik həcmli diskursların olduğunu aşkar görmək olur.

Mətn həcminə görə hissələrə bölünür və abzaslar belə hissələrdən biridir. Yaxud mətn makro və mikrotemalara bölünür. Mikrotema mürəkkəb sintaktik bütövə uyğun gəlir. Diskurs mövqeyindən onun, yəni diskursu həcm vahidlərinə ayırmaq, makro və mikrodiskurslara bölgülər aparmaq olar.

Nitq situasiyasının dialoqlarda dəyişməsi müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Hər bir dəyişmə məqamı ümumi diskursun kommunikativ mənzərəsində öz yerini tutur.

Diskursun kommunikativ mənzərəsinə danışq dilinin növləri də təsir edir. Dialoji nitqin üç növü vardır: 1) təbii dialoji nitq; 2) fiktiv dialoji nitq; 3) insenasıya olunan dialoji nitq.

Təbii dialoji nitq özü də iki növə ayrılır: 1) təbii spontan dialoji nitq; 2) təbii gözlənilən nitq. Birinci növdə dialoq heç bir hazırlıqsız başlanır. Bu növ real gerçəklikdə ən çox rast gəlinən növdür. Gözlənilən və müəyyən hazırlıqdan sonra başlanan nitqdə də iştirakçılar müəyyən sərbəstliyə malikdirlər.

Elə nitq situasiyaları vardır ki, kommunikantların hər biri mövzunu qabaqcadan bilir, ona hazırlaşır, ünsiyyət prosesində kommunikativ məqsəd və niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırlar. Bu cür nitq situasiyalarında ünsiyyətin zamanı, məkanı, iştirakçıları və mövzunu qabaqcadan bəlli olur.

Fiktiv dialoji nitqdə tərəflərdən birinin nitqi konkret məqsədə xidmət edir. Məsələn, müəllimin şagirdlə öyrətmə xarakterli dialoqunda müəllimin nitqi bu xarakterə malik olur.

İnsənasiya dialoqları teatr tamaşalarında istifadə olunur. Aktyorlar başqa kommunikatları təqdim edirlər.

Qeyd edilən halların hər biri fərqli diskurs formalarıdır. Belə formalar başqa, daha irihəcmli diskursun təşkilində və ya daxilində kommunikativ mənzərənin hissələri kimi çıxış edirlər.

Diskursun kommunikativliyi ünsiyyətin funksiyalarından asılılığa malikdir. Müəyyən nitq situasiyası daxilində ünsiyyət funksiyaları dəyişə bilər. Mümkün nitq situasiyalarında, xüsusən də dialoji nitqdə adresat əksər hallarda, demək olar ki, həmişə məlum olur. Danışanın, yəni adresantın nitqi dialoqun ikinci iştirakçısına yönəlir. Diskursun kommunikativ mənzərəsinin təhlilində elə hallara rast gəlinir ki, danışan üçüncü bir şəxs, dialoji nitqdə iştirak etməyən adam haqqında fikir söyləyir, yaxud onun hərəkətini qiymətləndirir. İlk baxışdan belə görünür ki, adresat həmin üçüncü şəxsdir. Əslində isə nitq ünsiyyət prosesində bilavasitə iştirak edənə ünvanlanır. Yaxud adresantın nitqi elə ola bilər ki, onun özünə ünvanlansın. Bu cür hallarda da adresat ikinci iştirakçıdır. Nitq situasiyasının tədqiqində maraq doğuran məsələlərin bir cismi bu cür halların spesifikasiyasını, fərqləndirici xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, onların linqvistik şərhini verməkdir.

Diskursların kommunikativ mənzərəsini aydınlaşdırmaq belə nitq situasiyaların ümumi diskursdakı yerini təyin etmək və onların başqa diskurslarla əlaqələrini müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Bədii diskursun kommunikativ mənzərəsini araşdırmaq üçün material bazası genişdir. Daha kiçik həcmə malik olan diskurslara aid materiallar isə az qeydə alınır. İki tanışın küçədəki, çayxanadakı və başqa yerlərdəki ünsiyyətinə aid materiallar da bədii əsərlərdən götürüldüyündən həqiqi, real, baş vermiş ünsiyyət deyil, bədii əsərin müəllifinin düşünüb qələmə aldığı ünsiyyət mətni tədqiqatə cəlb edilir. Doğrudur, müəyyən dialoji nitq situasiyasını verballaşdıran müəllif öz təcrübəsinə əsaslanır, real gerçəklikdə eşitdiyi, iştirak etdiyi kommunikasiya proseslərindəki vəziyyəti və nitq aktlarını istifadə etməyə çalışır.

« - Necədi, xoşuna gəldi?

- Bilirsən... – Aybəniz tərəddüd içindəydi, deyəsən – Düzünü deyim?

- Əlbəttə.

- Yox, bir o qədər də xoşuma gəlmədi» [4, s.45].

Verilmiş nümunədəki dialoqun real gerçəklikdə mümkünsüzlüyünü və yaxud nə vaxt baş verdiyini istisna etməyə nə linqvistik, nə də məntiqi səbəblər yoxdur. Burada nitq situasiyasının məkan, zaman, iştirakçı, mövzu kimi məsələləri ətrafında araşdırma aparmaq mümkündür ki, bu da çox zaman dialoqun real həyatdan götürülməsini inkar etməyə əsas verməyəcəkdir.

Qeyd edilmiş cəhətləri əsas götürməklə bədii diskursda kommunikativ situasiyanın hansı parametrlərə görə dəyişməsinə tədqiq etmək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur.

Nitq kommunikasiyası və nitq situasiyasının sosial mahiyyət daşınması hər cür münasibətlərin insanın həyat təcrübəsindən irəli gəlməsi, ayrı-ayrı fərdlər arasındakı əlaqələrin müəyyən ümumi sosial situasiyaya daxil olmasında təsdiqini tapır. Cəmiyyət üzvləri arasında elə kommunikativ situasiyalar əmələ gəlir ki, onlar təkrarlanan ünsiyyət forması alır, ünsiyyətdə işlədilən nitq aktları şablon və qəliblər şəklində düşür, bir sıra davranış fəaliyyətləri də ritual səciyyə alır. Məsələn, əl verib görüşmək, baş endirmək, əl yelləmək, təbəssüm göstərmək və sairə. Bəzən kiçik kommunikativ hadisə bu cür qeyri-verbal vasitələrlə gerçəkləşir. Cəmiyyətdə qəbul edilmiş etiket normalarının kommunikativ məzmunu geniş deyil, bu məzmun və ötəri kommunikasiya hamı tərəfdən eyni cür qavranılır, qiymətləndirilir. Belə formalar etiket nitq situasiyalarını əhatə edir. Sadə etiket qəlibləri etiket formulları, kommunikativlər şəklində toplanıb tədqiq edilir, nitq aktları nəzəriyyəsinə öyrənilir.

Diskursiv təhlil daha mürəkkəb ünsiyyət model və sxemlərini əhatə edir, diskurslardakı etiket qəliblərinin müəyyən hissəsini nəzərə almamaq şərtilə araşdırılır.

Çox iştirakçısı (iki və daha artıq) olan kommunikativ diskursların nitq situasiyası mövqeyindən tədqiqində ən vacib məsələ situasiyanın dəyişmə məqamlarında ünsiyyətdə baş verən linqvistik dəyişmələrin aşkara çıxarılmasıdır. Bu məsələ nitq situasiyasının müxtəlif komponentləri üzrə həm ayrılıqda, həm də belə elementlərin əhəmiyyətli kombinator birləşmələri üzrə diskurs materialı əsasında diskursiv təhlilə cəlb edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova V. (2021), Kommunikasiya və ünsiyyət anlayışları haqqında. Filologiya Məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, No.2, 156-163.
2. Aytmatov Ç. (1980), Ağ Gəmi. Bakı: Yazıçı, 228.
3. Bach K., Harnish R.M. (1979), Linguistic communication and speech acts. London: The Massachusetts Institute of Technology, 352.
4. Fəhmi İ. (2017), Akvarium. Bakı: Xan, 198.
5. Долгова, Н. А. (2000), Функционально-семантическая характеристика финальных реплик диалога (на материале русского и французского языков). Дисс. канд. филол., Тверской гос. ун-т, 181.
6. Плотникова А.В. (2012), Средства связи компонентов диалогических единств. In Филологические науки в России и за рубежом, 157-159. СПб.: Реноме, <https://moluch.ru/conf/phil/archive/26/1731/>
7. Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. (2009), Методы Анализа Текста и Дискурса. Харьков: Гуманитарный центр, 356.
8. Филиппс Л., Йоргенсен М.В. (2008), Дискурс-анализ. Теория и метод. Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 352.